

JUHÁSZ JÓZSEF

Phraseologica

1. Az idiómákat és az egyszerű frazémákat (IF) névszói értékű összetevőjük vagy összetevőik lexikális jelentése, továbbá esetlegcs egyéb jellemzőjük alapján tárgyköri-fogalomköri, illetőleg egyéb más csoportokra lehet elkülöníteni. Ennek a műveletnek az eredményeként beszélhetünk állatneveket, növényneveket, személynveket, földrajzi neveket, illetőleg archaikus szavakat, szóalakokat stb. tartalmazó IF-ekről.

Az IF-ek említett csoportjainak mindegyike számos tanulsággal szolgál, ám egyik csoport sem keltett olyan széles körű és tartós érdeklődést a szakemberek körében, mint az ún. **szomatizmusok**, azaz a *kéz, láb, fej, csont, bőr, szív, vér* stb. szavakkal alakult IF-ek. Ezt az érdeklődést és az ezáltal ösztönzött tudományos vizsgálatokat elsősorban az ide sorolható frazcológiai anyag bősége és változatossága, amellet sajátos jellege magyarázza. Az a körülmény sem közömbös, hogy a szomatikus IF-ek elkülönítése épp olyan egyszerű feladat, mint az állatnevekkel, növénynevekkel stb. alakult IF-eké. Az elkülönítés és a csoportosítás a szomatizmusok esetében alig több, mint technikai feladat.

2. Ami a csoportosítást illeti, ha tematikai, tárgyköri-fogalomköri alapon akarjuk elvégezni, az IF-eknek a nagyobb része nehezen rendezhető ilyen szempontok szerint. Az *ellátja a haját valakinek, ráhúzza a vizes lepedőt valakire, elhúzza/elrántja a nótáját/sejhaját valakinek, adja a bankot, beadja a kulcsot* és sok más hasonló nemigen alkot tematikus csoportokat. Természetesen ezekben is vannak közös vonások. Mindenekelőtt mindegyik itt említett IF igés szerkezet. Abban is megegyeznek, hogy az igékhez mindegyikben valamilyen főnevek kapcsolódnak. Szemantikailag azonban csak annyi bennük a közös, hogy bizonyos cselekvést fejeznek ki. Ennyi azonban kevés a tematikai csoportosításhoz, mert nemcsak az ige más mindegyik kapcsolatban, hanem mások a kapcsolódó névszók is. Ahány idióma, annyi és annyi-féle – még részletekben sem egyező – jelentéssel. Ezzel szemben a *kézbe vesz* és a *kézben tart valamit* idiómákban nem csak annyi a közös, hogy a *kéz* főnév ismétlődik bennük, hanem ami még fontosabb: a *kéz* szónak nem a 'vállhoz kapcsolódó felső végtag' jelentésével van itt dolgunk, hanem azzal a valamivel, amit a *kéz* jelképez. A szomatizmusok túlnyomó részében ugyanis a bennük szereplő főnévnek jelképi értéke van. Ez a jelképi érték dominál a szomatizmusok jelentésében, ezáltal váltak idiómákká. A *kézbe vesz* idióma jelentése 'elkezd csinálni valamit, foglalkozni valamivel'; *ég a keze alatt a munka*: 'gyorsan, szaporán (és ügyesen) dolgozik'; *könnyen/hamar eljár a keze*: 'nem sok kell hozzá, hogy megüssön valakit'; *meg van*

kötve a keze valakinek: 'tilalom, gátló körülmény miatt nem teheti azt, amit tenni akarna'. Mindezekben és sok más kapcsolatban az emberi tevékenységet, annak valamilyen módját, formáját jelképezi a *kéz* szó. A *rát teszi a kezét valamire* esetében a *szerezés*, a *kézben v. kezében tart valamit* idiómában a birtoklás lép előtérbe mint jelképes jelentés. A *leveszi a kezét valakiről v. valamiről*: 'nem gondoskodik tovább róla, már nem törődik vele' idiómában a *foglalkozás, gondoskodás megszüntetése*, a *kiad/kienged a kezéből valamit* esztében pedig a birtoklás megszűnése áll előtűnk. Vannak további jelképes jelentései is a *kéz*-nek, pl. a *kezéből/tenyeréből etet valakit/valamit*, a *kézhez/kezéhez szoktat valakit/valamit*. Nagyon bőséges és változatos a *szív*, a *fej*, a *vér*, a *bőr* stb. jelképi értéke is. A valóság teljességéhez azonban hozzátartozik az a tény is, hogy a szóban forgó jelképi értékek nem csak IF-ekben, hanem szabad szókapcsolatokban is érvényesülhetnek. A *szívébe zár valakit, kivét a szívéből valakit, kiönti a szívét valakinek v. valaki előtt* stb. mellett a *nyugodt szívvel várta az eredményt* kifejezésben is jelképes a *szív* szó jelentése.

3. Jelentéstani szemszögből nézve a szomatizmusok állománya kiterjed az ember mindennapi életének, tevékenységének szinte minden területére, testi mivoltának, lelkeségének, kedélyének, szellemiségének legkülönbözőbb jelenségeire, s mindez olyan formában, hogy a kifejezőeszközökben benne van a jelképi értékű szavak valamelyike. A *kezet nyújt valakinek* idiómában ott van a *kéz* mint a segítségnyújtás jelképe, vö. *segédkezet nyújt*. A *betesz a lábát valahova* (rendszerint tagadószóval) azt jelenti, hogy 'belép, bemegy valahova – ám kedve ellenére'; *kihúzza a lábát valahonnan*: 'távozóban éppen csak kilép valahonnan' („*az anyjuk éppen csak kihúzta a lábát, a gyerekek éktelen lármázásba kezdtek*”). Az utóbbi két példa azt jeleníti meg, hogy az így alakult IF-ek nem egyszerűen szinonimái a *bemegy, kimegy* szavaknak, hanem hordoznak valami fontos többletet is. Legtöbb esetben ilyesminek lehetünk tanúi. A *fejmel megy/rohan a fulnak* idiómában a *fej* szó 'koponya' jelentésben értendő, s ha ez így van, nem ajánlatos dolgot művel a cselekvő személy. A *fejével játszik* idiómában a *fej* az 'élet'-et jelképezi, hiszen aki úgy tesz, az életét kockáztatja. Az *egy fejmel megrövidít valakit* annyi mint 'lefejez, lenyakaz' – tréfásan megfogalmazott emlékeként annak a kornak, amikor még járta a lenyakazás.

4. A szabad szó szerkezetek bizonyos határok között szabályosan és erőltetés nélkül transzformálhatók. Az IF-ek transzformációs lehetőségei a dolog természetéből adódóan sokkal korlátozottabbak. A magyar frazeológiában sajnos ez mint kutatói feladat eddig föl sem merült. A kérdés egyelőre csak jelzesszerűen vethető fel. Ami a transzformációs eljárások közül a legtermészetesebb lehet az az ígés IF-ek nominalizációja, vagyis főnevek, pontosabban főnévi értékű IF-ek alkotása ígések transzformálása útján. A megfigyelések azt mutatják, hogy ez a jelenség észlelhető, de meglehetősen szűkörűen. Az *elveszti a fejét-ből* nem lesz *fejének elvesztése*, jóllehet a *fejvesztett* és a *fejvesztve* ige nevek létezése nem problémás. Egyéni és alkalmi szóhasználatban a *tüvé tesz* nominalizációja: a *tüvé tevés* előfordul. A *főhajtás* egészen természetes a *fejtel hajt* (*valaki előtt*) transzformátumaként, a *fejtel hajtva* nem

kevésbé. Az előzetes megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a határozói igenévi alakok előfordulása a leggyakoribb: *szemlesütve, ajkbiggyesztve, vállvonogatva, fogcsikorgatva*. Teljesebb sorok is kerülnek, de ritkábban: *a szemét forgatja, szemforgatás, szemforgató*. Valószínűnek látszik, hogy fokozatosan terjedni fog a nominalizáció: *vállvonogatás, vállrándítás, fogcsikorgatás*. Mint a nominalizációnak sajátos, a transzformáció keretein kívül eső produktumait említhetem a *tű a szalmakazalban, öröm az ürömben* típusú képződményeket, amelyek egy-egy terjedelmesebb frazéma rövidülései. A *hab a tortán, a szerencse a szerencsétlenségben* stb. pedig alkalmasint analógiás alakulások vagy tükörfordítások.

5. Számos párhuzam figyelhető meg bizonyos összetett szavak és az IF-ek között: *hajmeresztő – égnek áll/mered a haja, szívszorító – valami, pl. gond szorítja a szívét valakinek, szívfájdító – fájdtítja a szívét valakinek valami* stb. Bizonyos esetekben azonban a hasonló összetétel analógiás keletkezésük (vagy kivett az alapjukul szolgáló igés IF): *szívderítő, szívtipró, lélekemelő, lélekvesztő* stb. Egyébként hasonló összetett melléknevek keletkeztek és keletkeztek is szabad szó szerkezetek bázisán vagy tükörfordítás által is. Az összetételek utótagja nem ritkán múlt idejű melléknévi igenév: *eszeveszett, eszement, agyafürt, fejvesztett, nyakatekert*. Egyes esetekben toldalékos formában: *inaszakadtáig, torkaszakadtából*.

6. A szomatizmusok jellegzetesen **antropocentrikus** szemléletű kifejezőeszközei a nyelvnek, mégpedig két szempontból is: 1) szinte kivétel nélkül az emberre vonatkozólag jelentenek, illetve fejeznek ki valamit; 2) az emberi – kisebb részben az állati – test részeinek, belső szerveinek, érzékszerveinek, élettani folyamatainak stb. megnevezéseire épülő IF-ekkel utalnak az ember, ritkábban az állat (majd átvitel eredményeként esetleg valamely tárgy) tulajdonságára, állapotára, testi, lelki, szellemi, tevékenységére, adottságaira, kedélyállapotára stb. Magyarul jól tudó ember előtt nem kell bizonygatni, hogy *a fő a feje valakinek, lógatja az orrát, lesül a hőr a képéről, inába száll a bátorsága, vaj van a fején valakinek, égnek áll a haja valakinek, (a) vérében van valakinek valami* és sok más hasonló IF mind a két említett szempontból nézve az emberrel áll összefüggésben. Kivétel alig akad. A *kiverte az ág a szemét* idiómát eredetileg lovakra mondták. (A lopott lovat a feltűnést kerülve fák közt vagy cserjésben vezették, s egy-egy visszacsapódó ág kárt tehetett a szemében.) Később használati értéküket veszített tárgyakra, holmikra vonatkoztatva kezdték alkalmazni. Egy másik példa: a *füle botját se mozdítja* idiómát ma főleg emberre mondják, pedig eredetileg *füle botját se mozdítja* formában lóval kapcsolatosan volt használatos. (Némely lófajtákat ugyanis az jellemzi, hogy egy kis szörpamat van a fülük hegyén.) A *szélről köti a derest* ma azt jelenti: ‘megszökik, elinal’ – természetesen emberről szólva. Valamikor ez az idióma is a lóval volt kapcsolatos.

7. Az igés szomatizmusokban kifejeződő cselekvések egy része szándékos, akaratlagos, más része nem szándékos, hanem ösztönös, spontán vagy éppenséggel reflexszerű. Ez a kettősség természetesen megvan a szabad igés kapcsolatokban is, ám a szomatizmusok jelentésében feltűnő a két típus arányának különbsége a nem

akaratlagos cselekvések javára. A *kiszírja a szemét valakinek valamivel, hátat fordít valakinek v. valaminek, fát vág a hátán valakinek, a tyúkszemére lép valakinek, a lelkére köt valakinek valamit, szemére vet/hány valakinek valamit, a körmére koppint valakinek, a fejéhez vág valakinek valamit, port hint a szemébe valakinek, betömi a száját valakinek valamivel* stb. halmaz azt mutatja, hogy vannak akaratlagos vagy inkább akaratlagos cselekvést kifejező szomatizmusok is jócskán. Ezekre a cselekvésekre az a jellemző, hogy nem magára a cselekvőre, hanem más valakire irányulnak. Lényegében itt húzódik a határ az akaratlagos és a nem akaratlagos cselekvést hordozó szomatizmusok között. Az utóbbiak túlnyomó része ugyanis nem akaratlagos, főleg nem céltudatos cselekvésre épül: *felhúzza az orrát 'megsértődik', a hasát fogja (a nevetéstől), felkapja a fejét 'felfigyel valamire', ökölbe szorul/rándul a keze (a dühtől), szikrázik a szeme (a dühtől), ragyog a szeme (az örömtől), leesik az álla (a csodálkozástól), szeme-szája eláll v. tátva marad (a csodálkozástól), felakad a szeme: 'ájultnak v. haldoklónak felfelé fordulva megmerevedik a szeme', fülig szalad a szája valakinek (a széles mosolytól), előnti a vér az agyát (a dühtől) valakinek, inába száll a bátorsága 'ijedtében elinal', égneek áll v. mered a haja (a borzalomtól) valakinek. Ez a csoport lényegesen nagyobb az előzőnél, ha a felhozott példák száma talán némileg kétséget hagy is efelől.*

8. Közvetlen szóbeli érintkezésben lépten-nyomon találkozhatunk a szomatizmusoknak azzal a fajtájával, amely a szóbeliséget kísérő, mintegy kiegészítő, nem ritkán éppenséggel helyettesítő IF-ekből tevődik össze. Regényekben, drámákban igen gyakori ezeknek szavakba foglalt előfordulása. A *rázza a fejét* IF a partner nemleges vagy tagadó válaszát jelöli, az *ingatja a fejét* kétséget, kételkedést jelez, a *csóválja fejét* többnyire helytelenítésre, rosszallásra vagy furcsállkodásra utal. Ezek a **kifejező mozdulatok és mozgások** nagy bőségben és változatosságban szerepelnek a szomatizmusok körén belül: *felvonja a szemöldökét, összevonja a szemöldökét, ráncolja a homlokát, fintorgatja az orrát, vakarja a fejét, vakarja a füle tövét, dörzsöli a kezét/tenyerét, (el)húzza a száját, egyik lábáról a másikra áll, a hasát fogja (a nevetéstől), a térdét csapkodja (a nevetéstől), eláll a szívverése, megáll benne az ütő, torkán akad a szó* stb. Feltételesen ezekhez a kifejező mozgásokhoz sorolhatjuk a konvencionális mozgásokat, gesztusokat jelentő IF-eket is: *kezet nyújt, fog, ráz* (üdvözlésül), *kalapot emel* (üdvözlésül), *búcsút int, térdet hajt, fejet hajt, a lábainál v. a lábai előtt hever valaki(k)nek* (hódolata jelöl), *megveregeti a vállát valakinek* stb.

9. A szaktekintélynek örvendő szakemberek túlnyomó része a szókészlethez csatlakoztatva tárgyalja a frazeológiát. Nézetem szerint is helyes ez a szemlélet, jól lehet nem teljesen problémátlan. Az alábbi néhány sorban azt szándékozom jelezni, hogy a két diszciplína határsávjaként vannak olyan nyelvi jelenségek, amelyek a szókészlethez való tartozásuk mellett bizonyos rokonvonásokat mutatnak a frazeologizmusokkal. Arról van szó, hogy bizonyos szavak IF-ekből születtek, és jelentésük eredeti motivációjából még őriznek valamit, bár többnyire már elhomályosuló formában. A *repes* ige a *repesve vár valakit/valamit* kapcsolatban azt jelenti, hogy 'vágyakozva, izgalommal, mintegy belső remegéssel vár'. A *repes a szíve* kapcsolatban

még benne van a *repes*-nek a régebbi 'remeg' jelentése. A *repes* ige jelentése magába fogadta a *remeg* és az *örül* igék tartalmát. Erre mutat a *szívrepesve* és az *örömpesve* két összetett szó. E két utóbbi lexikális elem összekötő kapocs lehet – természetesen egyéb hasonlókkal együtt – a szókészlet és a frazológia között. Vö. még: *vacog a foga (a hidegtől) – fogvacogva – vacogva, azaz fázósan*. A *didereg* ige eredeti jelentése is 'reszket, remeg', mégpedig 'egész testében – a hidegtől'. A német *zittern* és az orosz *drožat* hasonló szemléletet takar. A *didereg* és a *zittern* szöveggyűlésének eredménye a *cidrizik*, amely nemcsak a hidegtől, hanem a félelemtől való reszketést-remegést magában egyesíti. A *szorul/elszorul a szíve, a keble* és a *szorong* ige jelentése is ilyen viszonyban áll. Itt is megvan a *szívszorongva* összekapcsoló elem. Hasonló utat tett meg a *borzolódik a szőre a hidegtől*. A *borzongás* az oroszban a *drož'* szóval adható vissza. A szóban forgó *borz-* tő alakváltozata, a *herz-* a *berzenkedik* igében köszön ránk. Ennek I. jelentése: 'dühösen felborzolja a szőrét v. a tollát'. Itt már van némi különbség a két jelentés között, de az eredeti motiváció és a szókapcsolatéval egyenértékű jelentés itt is megállapítható. Olyan szavak ezek, amelyek a frazémák perifériájáról kerültek át a szókészletbe. Tulajdonképpen minden területen vannak a nyelvben perifériális elemek, miért itt feledkezniük meg róluk?

10. Terminológiai probléma is adódik. Szomatizmusokról szólva testrészek neviciről szokás beszélni. A magyar *testrész* szó jelentése azonban csak 'fej, törzs és végtagok' – természetesen 'mindegyik a tartozékaival együtt'. De sem a homlok, sem a halánték, sem az arc nem testrész, hasonlóképpen a törzs és a végtagok részletei sem nevezhetők testrészeknek valami előzetes megállapodás nélkül. Pedig mennyire fontos a szem, a száj, az orr, a fül, tehát egyáltalán az érzékszervek és a belső szervek! És akkor még a testnedvek, a váladékok! De ezzel nincs vége a sornak: hol marad a *lélek*, annyi IF eleme? A gyakorlatban tulajdonképpen nincs probléma: a frazológiai szótárakból nem hiányoznak sem a vérrel, sem a nyállal összefüggő IF-ek, ott találjuk ezeket a szakmunkákban is. De a megnevezés! Csak már legalább *pszichoszomatikus* IF-ekről beszéljünk, és a *testrész* helyett találjünk valami elfogadhatóbb megoldást!

IRODALOM

- Burger, H., *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1973.
 Burger, H., *Phraseologie*. Erich Schmidt Verlag [é. n.].
 Čermák, F., *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha: Universita Karlova, 1982.
 Földes, Cs. – Györke, Z. Wortbildung auf der Grundlage von Phraseologismen in der deutschen, russischen und ungarischen Sprache. ZPSK 41, 1988, № 1, 102–112.
 Molotkov, A. I., *Frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva, 1967.

- O. Nagy G., *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1966.
- Nagy L., *Német és orosz szomatikus frazeologizmusok grammatikai, szemantikai, stilisztikai sajátosságai és ekvivalencialehetőségei*. Budapest, 2000 (kézirat).
- Telija, V. N., *Russkaja frazeologija*. Moskva: Jazyki ruszkoy kul'tury, 1996.